

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.04.074>
УДК 811.161.2'367.4+81'373.613

К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики та наукової термінології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: k.horodenska70@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

ГРАМАТИЧНА ТЕОРІЯ І.Р. ВИХОВАНЦЯ: ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСТВО

У статті схарактеризовано новаторські ідеї І.Р. Вихованця, що послуговували теоретико-методологічним підґрунтям для створення функційної та функційно-категорійної граматики української мови. Систематизовано основні вияви новаторства у трьох її підсистемах — функційній морфології, функційному синтаксисі та функційному словотворі. Оцінено випрацьовані семантико-синтаксичні класифікації частин мови, службових слів-морфем та слів-речень, граматичних (морфологічних¹ і словотвірних) категорій, простих двоскладних і односкладних, складносурядних і складнопідрядних речень. З'ясовано новизну теорії категорії відмінка та ієрархії відмінків в українській мові, авторських трактувань традиційних граматичних категорій дієслова — виду, способу, перехідності / неперехідності, стану та ін. Подано логічно впорядкований чотирикомпонентний склад дієслівних утворень, об'єднаних поняттям «дієслівна лексема». Виокремлено вагомий внесок І.Р. Вихованця в розвиток теорії синтаксичних зв'язків, формування засад семантичного синтаксису, концепції речення як багатовимірної синтаксичної одиниці-конструкції та в синтаксичне витлумачення словотвірних категорій іменників, прикметників і дієслів.

Ключові слова: граматична теорія, новаторство, функційний підхід, семантико-синтаксичний підхід, функційна граматика, функційно-категорійна граматика, граматичні категорії, словотвірні категорії, семантичний синтаксис, граматична лексикографія.

У великому й багатоплановому науковому доробкові І.Р. Вихованця центральну позицію посіли граматичні дослідження, у яких він критично переглянув вузлові питання традиційної граматики, виявив їх непослідовне,

¹ Уживаємо прикметника *морфологічний* у складі термінних словосполучень, тобто так, як використовував його І.Р. Вихованець.

Цитування: Городенська К.Г. (2025). Граматична теорія І.Р. Вихованця: традиції і новаторство. *Українська мова*, 4 (96), 74—86. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.04.074>

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

непереконливе або суперечливе, хоч уже й узвичаєне, трактування, по-новому обґрунтував та логічно витлумачив засадничі й інші проблеми граматичної теорії, що посприяло розвитку граматичної думки. Запропоновані розв'язання багатьох проблем української граматики вирізняються на тлі їх традиційного подання своєю новизною, логікою та аргументованістю, що свідчить про незаперечне новаторство його вдумливих граматичних пошуків.

Мета цієї статті² — систематизувати основні вияви новизни граматичної теорії І.Р. Вихованця, з'ясувати сутність нових трактувань проблем традиційної граматики української мови, запропонованих новаторських ідей і створених на їхній основі семантико-синтаксичних класифікацій та несуперечливих авторських концепцій.

Новизна граматичних досліджень І.Р. Вихованця багатовимірною та широкоаспектною, але найважливіше те, що вона послідовно уґрунтована на об'єднавчій ідеї функціоналізму³. Узагальнення та систематизація незаперечних здобутків цих досліджень дали підстави виокремити 20 основних виявів новаторства його граматичної теорії:

1. І.Р. Вихованець випрацював концептуальні засади **функціональної** (тепер — **функційної**) **граматики**, заснованої на принципі «від змісту до форми», «від значення до функції», умотивував переваги семантико-граматичного підходу до вивчення синтаксичних та морфологічних одиниць над формально-граматичним підходом, який тривалий час використовували у традиційній граматиці української мови. Згодом її трансформували у **функціонально-категорійну** (тепер — **функційно-категорійну**) **граматику** (Вихованець, 1996, с. 177—181).

2. Замість двокomпонентної традиційної граматичної системи, що охоплювала морфологічну та синтаксичну підсистеми, обґрунтував із позицій категорійності виокремлення **трикомпонентної граматичної системи**, що об'єднала три підсистеми з властивими їм одиницями, категоріями, функціями, та розташував їх за новою функційною ієрархією: синтаксис, морфологія, словотворення (Вихованець, 1996, с. 172). Теоретичні засади трикомпонентної функційно-категорійної граматики І.Р. Вихованець виклав у доповіді на III конгресі Міжнародної асоціації українців у м. Харкові 1996 року.

3. Семантико-граматичний підхід використав до класифікації одиниць мови, за якого їх поділив на класи відповідно до того, як вони виявляють

² Статтю написано на основі доповіді, виголошеної на засіданні круглого столу, присвяченого 90-річчю від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Івана Романовича Вихованця.

³ Саме цим терміном спочатку послуговувався І.Р. Вихованець, далі замінив його на *функційність*.

набір різнорідних критеріїв: *семантичний* у трьох вимірах, *синтаксичний* у двоярусній інтерпретації, *морфологічний*, що охопив усю сукупність граматичних категорій і парадигм, а також *логічний* і *словотвірний* як допоміжні. Це вможливило замінити традиційну класифікацію частин мови, у якій їх подавали в одній площині, ієрархізованою системою, що об'єднала чотири класи повнозначних слів (іменник і дієслово — центральні, прикметник і прислівник — периферійні), нечастиномовні службові слова-морфеми (чотири типи аналітичних синтаксичних морфем із різними функціями — прийменник, сполучник, частки, зв'язки) та нечастиномовні слова-речення (вигуки-речення, звуконаслідувальні слова-речення та частки-речення) (Вихованець, 1980, с. 10, 16—24; Вихованець, 1988, с. 15—19, 23—40). Заперечив частиномовний статус числівників. Кількісні числівники за подібністю до флексійних виразників категорії числа іменників кваліфікував як лексичні морфеми (Вихованець, 1988, с. 32—34), але згодом витлумачив їх як своєрідну частину мови, частиномовну морфологічну периферію (Вихованець, Городенська, 2004, с. 151). Не надав традиційного частиномовного статусу займенникам, оскільки за семантичними, синтаксичними та морфологічними ознаками вони дублюють іменники, прикметники, прислівники та числівники, на підставі чого їх виокремив у підкласи займенникових іменників (у складі іменника), займенникових прикметників (у складі прикметника), займенникових прислівників (у складі прислівника), займенникових числівників (у складі числівника) (Вихованець, Городенська, 2004, с. 184—185; Вихованець, 2017, с. 225—251, 297—317, 361—363, 497—504).

4. Відповідно до засад своєї гетерогенної класифікації частин мови створив **концепцію транспозиції** (переходу) однієї частини мови в іншу, яка принципово відрізняється за трьома ознаками від традиційного трактування міжчастиномовних переходів: 1) функційною (синтаксичною) зумовленістю — уживанням слова певної частини мови в не типовій для нього синтаксичній позиції, що свідчить про надання синтаксису визначальної ролі в цьому процесі; 2) виділенням трьох ступенів переходу — синтаксичного, морфологічного та семантичного; 3) розмежуванням повного і неповного переходу частин мови у структурі української мови. На підставі цих ознак виокремив такі різновиди: 1) синтаксичну, морфологічну та семантичну субстантивацію; 2) синтаксичну, морфологічну та семантичну вербалізацію; 3) синтаксичну, морфологічну та семантичну ад'єктивацію; 4) синтаксичну і морфологічну адвербіалізацію (Вихованець, 1988, с. 19—23; Вихованець, Городенська, 2004, с. 26—28; Вихованець, 2017, с. 45—47).

5. У теорії відмінків функційно-категорійного спрямування обґрунтував потребу обов'язково розмежовувати «три граматичні величини: 1) **відмінок** як **граматичну категорію**, що протиставляється іншим граматичним категоріям і являє собою сукупність однорідних взаємопротиставлених граматичних значень (відмінкових граем) і рядів форм; 2) **відмінок** як **грамему**, тобто компонент граматичної категорії відмінка; 3) **відмінкову форму** як засіб вираження не тільки відмінкових, а й невідмінкових значень» (Вихованець, Городенська, 2004, с. 55). Перші дві величини визнав неподільною

єдністю семантико-синтаксичної функції і відмінкової форми (там само, с. 57). Крім цього, запропонував замість так званого загального значення відмінкової грами вводити поняття категорійного відмінкового значення, яке вказує на семантику відношень, а саме на відношення іменника до інших компонентів (предикатів) речення, і поширене «на відмінок як граматичну категорію в усій сукупності його функціонування, до того ж тільки у сфері субстанціональності (значення предметності) як визначальної частиномовної ознаки іменника» (там само, с. 56). У зв'язку із цим доповненням відмінкову систему уgruntував «на трьох різновидах значень: 1) **категорійному значенні**, що характеризує відмінок як граматичну категорію в її протиставленні іншим граматичним категоріям; 2) **первинному значенні** відмінка як грами, що вказує на призначення кожного відмінка, його семантико-синтаксичну спеціалізацію у структурі відмінкової системи; 3) **вторинних значеннях** окремого відмінка, не типових для нього як спеціалізованого граматичного елемента, але таких, що перебувають у межах значення субстанціальності» (там само).

6. Семантико-граматичний підхід застосовував також до витлумачення статусу багатьох узвичаєних граматичних категорій повнозначних частин мови. Зокрема, іменниковій **категорії відмінка** іменника, традиційно кваліфікований як граматична (морфологічна), надав **статусу морфолого-синтаксичної категорії** на підставі того, що вона тісно пов'язана з морфологічною, формально-синтаксичною та семантико-синтаксичною структурами мови (там само, с. 54). У виділенні категорії відмінка іменників відмовився від вузького морфологізму і сформував відмінки за комплексним критерієм — семантичною, синтаксичною та морфологічною ознаками (Вихованець, 1987, с. 60; Вихованець, Городенська, 2004, с. 57, 62), що дало змогу виокремити кожен відмінок на підставі властивих йому первинної (суто відмінкової) і вторинних індивідуальних семантико-синтаксичних функцій та формально-синтаксичних ознак, переглянути традиційну систему відмінків і запропонувати спочатку шестиформну (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, кличний) відмінкову систему української мови (Вихованець, 1987, с. 58—62), а згодом — семиграмемну (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний). Примітною рисою цих класифікацій є, по-перше, обґрунтування самостійного статусу кличного відмінка на основі його трьох семантико-синтаксичних функцій і співвідносних із ними формально-синтаксичних ознак, а саме: 1) первинної семантико-синтаксичної функції адресата — потенційного суб'єкта дії, з якою корелює його первинна формально-синтаксична функція підмета; 2) вторинної семантико-синтаксичної функції акцентованого адресата — нейтралізованого потенційного суб'єкта дії, з якою співвідносна формально-синтаксична функція другорядного члена (детермінанта); 3) вторинної семантико-синтаксичної функції ідентифікації, на рівні якої кличний відмінок виконує функцію опосередкованого другорядного члена речення (Вихованець, Городенська, 2004, с. 77—78); по-друге, спростування самостійного статусу місцевого відмінка в першій класифікації, «оскільки до нього

не застосовний комплексний критерій у трьох вимірах» (Вихованець, 1987, с. 60), він хоч і «має набір поверхневих засобів вираження, але не виявляє функційного навантаження, семантично нейтралізований поєднуваними з ним прийменниками» (там само, с. 60—61). У другій класифікації (як бачимо з поданого вище переліку відмінків) І.Р. Вихованець повернувся до відмінкової системи місцевий, хоч і застеріг що «не всі його вживання стосуються власне-відмінкового функціонування», зумовленого «семантико-синтаксичною валентністю предиката й пов'язаного з надкатегорією субстанціональності (предметності)» (Вихованець, Городенська, 2004, с. 79). Попри це визначив підстави для надання місцевому відмінкові самостійного статусу: це — наявність первинної семантико-синтаксичної функції статичної локалізації при дієсловах на зразок *бути, перебувати, стояти, сидіти, лежати* та первинної формально-синтаксичної функції придієслівного керованого другорядного члена речення (там само, с. 80). Навколо неї згрупував вторинні семантико-синтаксичні і співвідносні з ними формально-синтаксичні функції, до яких зарахував семантико-синтаксичну функцію динамічної локалізації та інструментальну семантико-синтаксичну функцію і їхній спільний формально-синтаксичний корелят — функцію придієслівного керованого другорядного члена речення; об'єктну семантико-синтаксичну функцію, співвідносну з формально-синтаксичною функцією придієслівного сильнокерованого другорядного члена речення та суб'єктну семантико-синтаксичну функцію з локативними відмінками, на рівні якої місцевий відмінок виконує вторинну формально-синтаксичну функцію лівобічного валентно поєднаного другорядного члена речення (там само, с. 80—81).

7. Визначив ієрархію відмінків української мови на підставі різного граматичного рангу їхніх граєм. У відмінковій системі вирізняв чотири сфери: 1) **центральну** (центр, ядро), яку формують називний і знахідний відмінки; 2) **напівцентральну**, структуровану родовим відмінком; 3) **напівпериферійну**, яку заповнює давальний відмінок; 4) **периферійну**, до якої ввійшли орудний, місцевий та кличний відмінки (Вихованець, 1987, с. 62—155; Вихованець, Городенська, 2004, с. 57—59, 63—82). Належність відмінків до цих сфер умотивував використанням їх на рівні первинної функції у структуруванні найважливіших семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних позицій простого речення, а також у доповненні окремих позицій невідмінковими семантичними нашаруваннями (Вихованець, Городенська, 2004, с. 58).

8. Уперше обґрунтував виділення серед дієслівних категорій **міжрівневої семантико-синтаксичної категорії валентності**, з'ясував її зв'язок із трьома рівнями мови — лексичним, синтаксичним та морфологічним (Вихованець, 1988, с. 108). Залежно від семантичної здатності опорних дієслів поєднуватися з певною кількістю непередикатних аргументів відповідної якості визначив шість їхніх валентних класів: одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти- та шестивалентні дієслова (там само, с. 112—115).

9. Логічно впорядкував систему граматичних категорій дієслова. За ступенем відбиття його семантико-граматичної природи їх поділив на **власне-дієслівні**, самостійні, визначальні (категорії часу та способу) і **невласне-**

дієслівні, похідні (категорії особи, числа та роду), що не пов'язані із семантикою дієслова, є наслідком його функційного зв'язку з іменником. Обґрунтував новий статус **категорії виду** дієслова — як **центрально-периферійної власне-дієслівної категорії мішаного (словозмінно-словотвірного) типу** (Вихованець, 1988, с. 91), безпідставність виділення дійсного способу, тому що це породило парадоксальне співвідношення двох категорій: категорія часу є і самостійною граматичною категорією, що реалізується у грамах теперішнього, минулого та майбутнього часу, і несамостійною, бо входить до категорії способу, збігаючись із грамою дійсного способу (там само, с. 95). Саме тому І.Р. Вихованець вилучив граму дійсного способу зі складу категорії способу, унаслідок чого вона стала двочленною категорією, ґрунтованою на опозиції грамом умовного та наказового способу, а її семантичний зміст становить відношення дій, процесів та станів до дійсності з погляду мовця (там само, с. 95—98).

10. Заперечив традиційний граматичний характер категорій перехідності / неперехідності та стану дієслова на тлі використання трьох підсистем граматики — синтаксису, морфології та словотвору. Їх кваліфікував як **міжрівневі морфолого-словотвірно-синтаксичні категорії**, бо вони поєднують властивості цих підсистем, тобто пов'язані з власне-синтаксичними, власне-морфологічними та власне-словотвірними категоріями (там само, с. 89—91). Кардинальних змін зазнала концепція категорії стану дієслова, а саме: спростовано її морфологічний характер, оскільки трансформація речень із дієсловами активного стану в речення з дієсловами пасивного стану і навпаки зосереджена у словотворі та синтаксисі, адже у процесі такої трансформації відбувається перетворення дієслівного предиката дії на предикат результативного стану, що є наслідком виконання дії, тобто маємо лексичну деривацію в її модифікаційно-транспозиційному різновиді (там само, с. 90—91). Відповідно до цього скоригував **парадигму конструкцій пасивного стану**: з неї вилучив речення із присудком, вираженим дієсловом недоконаного виду з постфіксом *-ся*, який традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до перехідних дієслів недоконаного виду. Обґрунтував зміну тим, що в синтаксичній системі української мови такі пасивні конструкції, на противагу іншим слов'янським мовам, опинилися на крайній периферії. Саме тому пасивним корелятом до перехідного дієслова визнав предикативно вжитий пасивний дієприкметник доконаного або недоконаного виду, який кваліфікував як аналітичне синтаксичне дієслово зі значенням результативного стану, що є наслідком виконаної дії (Вихованець, Городенська, 2004, с. 242—243).

11. На підставі вияву дієслівними утвореннями семантико-синтаксичних ознак скоригував **обсяг дієслівної лексики**. Із традиційної п'ятикомпонентної системи (дієвідмінюване дієслово, дієприкметник, дієприслівник, інфінітив, предикативні (присудкові) форми на *-но*, *-то*) вилучив дієприслівник, оскільки обставинні прислівники виконують роль детермінантного другорядного члена речення і їм не властиві дієслівні категорії часу та способу. Типовим, основним дієслівним утворенням визнав дієвідмінювані форми, до них при-

лягають інфінітив та предикативні форми на *-но*, *-то* (до речі, заперечив традиційне трактування інфінітива як вихідної форми дієслова), передусім за семантикою та синтаксичним використанням. Нетиповим дієслівним утворенням назвав лише аналітичні дієприкметникові форми, оскільки вони передають результативний стан, уживані в позиції дієслівного присудка, у яку вони потрапляють за допомогою морфем-зв'язок. Синтетичні форми дієприкметника зарахував до прикметників, тому що вони виражають значення дії та стану у присубстантивній позиції, що є типовою для прикметника.

12. Істотно поглибив **теорію синтаксичних зв'язків**. Уніс зміни до системи синтаксичних зв'язків у простому, простому ускладненому та складному реченнях, скоригував типи та форми деяких синтаксичних зв'язків. Зокрема, зв'язок узгодження між підметом і присудком, що його виділяли традиційно, замінив на **предикативний** (у формі **взаємозалежної координації**), за якого поєднувані ним два компоненти однаково передбачають один одного (Вихованець, 1992, с. 23—24; Вихованець, 1993, с. 23—25, 34—35). Це спричинило виокремлення чотирьох (замість трьох) форм синтаксичних зв'язків між членами речення: координацію, керування, узгодження, прилягання (Вихованець, 1993, с. 34).

Керування — форму підрядного прислівного зв'язку витлумачив як семантично зумовлену здатність опорного слова (дієслова, предикативного якісного прикметника та предикативного означального прислівника) поєднуватися із залежними словами в певній формі на противагу традиційному формальному поєднанню переважно дієслів із відмінковими чи прийменниково-відмінковими формами (там само, с. 36).

Умотивував виокремлення у структурі підрядного зв'язку такого його різновиду, як **підрядний опосередкований зв'язок**, що є наслідком згортання одного простого речення (тотожних лексичних елементів) у залежний опосередкований компонент простого ускладненого речення (Вихованець, 1992, с. 28). Ним поєднані синтаксично нерівноправні члени речення, «один з яких (залежний) підпорядкований опорному... і через його посередництво співвідноситься з третім членом або цілим предикативним ядром, щодо якого координуються семантико-синтаксичні функції опорного й залежного компонентів...» (Вихованець, 1993, с. 26).

Підрядний зв'язок поділив на **прислівний**, який має дві специфічні для нього форми реалізації — керування та узгодження — і поширений на речення та словосполучення, і **детермінантний підрядний зв'язок**, що поєднує детермінантну підрядну частину з головною частиною складнопідрядного речення та детермінантні члени речення (детермінанти) із предикативним ядром (підметово-присудковою основою) простого речення (Вихованець, 1992, с. 24—25; Вихованець, 1993, с. 25—26).

У складнопідрядних реченнях займенниково-співвідносного типу виокремив особливий різновид прислівного підрядного зв'язку — **прислівно-кореляційний підрядний зв'язок**, яким відносно займенникове слово або сполучник поєднує їхню підрядну частину зі співвідносним займенниковим словом у головній частині (Вихованець, 1993, с. 336—337).

На периферії системи синтаксичних зв'язків виділив **подвійний синтаксичний зв'язок**, що є наслідком «об'єднання двох або й більше елементарних простих речень в одне речення просте ускладнене» (там само, с. 33) і «наявний у складних присудкових структурах, де підмет перебуває з присудковими двома компонентами в подвійному предикативному зв'язку», тому його позицію визначаємо як щодо першого, так і щодо другого компонента присудка (Вихованець, 1992, с. 28). Конкретно окреслив морфологічне наповнення цих компонентів: перший виражений особовими формами повнозначного дієслова, що означає рух (*іти, ходити, брести, бігти, мчати* і под.) чи перебування в певному стані (*сидіти, лежати, стояти, працювати* та ін.), другий — здебільшого прикметником (власне-прикметником, дієприкметником, числівниковим порядковим прикметником, займенниковим прикметником) (там само, с. 28—29).

Диференціював синтаксичні зв'язки **від напрямку синтаксичної залежності**: за двобічним напрямком залежності виокремив предикативний зв'язок, або взаємозв'язок, за однібічним, односпрямованим — підрядний зв'язок, без залежності — сурядний зв'язок. Крім цих типів синтаксичних зв'язків виділив також на основі подвійної залежності другорядного члена від опорних членів речення факультативний опосередкований підрядний зв'язок, а на основі залежності компонента від двох компонентів різної функційної природи — подвійний синтаксичний зв'язок (там само, с. 23).

13. Обґрунтував інший, ніж був у російському мовознавстві, підхід до виокремлення на підставі подвійного підрядного зв'язку **дуплексива** — члена речення, вираженого предметним іменником (а не предикативним означенням!) і пов'язаного з двома предикатами — дієслівним і прикметниковим (дієприкметниковим). У концепції І.Р. Вихованця дуплексив найтипівіше представлений називним відмінком у функції підмета у простому ускладненому реченні, тому що він «оформляє складні за формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною природою компоненти речення, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках із членованим (подвійним) присудком» (там само, с. 89). Другою конструкцією, де може бути дуплексив, є просте ускладнене речення як наслідок згортання вихідних речень із різними формально-синтаксичними та семантико-синтаксичними відношеннями. Він має тут форму знахідного відмінка і «стоїть у формально-синтаксичній позиції прислівного сильнокерованого другорядного члена речення і позиції взаємопов'язаного з вторинним присудком вторинного підмета» (там само, с. 90). Позицію присудка, який керує знахідним відмінком, звичайно заповнюють дієслівні предикати дії, а позицію вторинного присудка, взаємопов'язаного із знахідним, — прикметникові або дієприкметникові предикати стану. Компонент у формі знахідного відмінка, залежний від предиката дії, виражає значення об'єкта дії, а від прикметникового або дієприкметникового предиката стану — значення суб'єкта стану (там само, с. 91).

14. Істотно розширив обсяг традиційної парадигми **двоскладних речень**. Обґрунтував зарахування до неї: 1) **двоскладних речень** із лексично не вира-

женим (нульовим) підметом у формі першої та другої особи займенникових іменників та лексично вираженим дієслівним простим присудком у формі першої і другої особи теперішнього та майбутнього часу, а також наказового способу (традиційні — односкладні означено-особові речення); 2) **дво-складних речень** із лексично не вираженим (нульовим) підметом та лексично вираженим дієслівним простим присудком у формі третьої особи множини теперішнього й майбутнього часу та у формі минулого часу множини (традиційні — односкладні неозначено-особові речення); 3) **двоскладних речень** із лексично не вираженим (нульовим) підметом та з лексично вираженим дієслівним простим присудком у формі другої особи однини (рідше — множини) теперішнього та майбутнього часу й наказового способу (традиційні — односкладні узагальнено-особові речення) (Вихованець, 1993, с. 95); 4) **дво-складних речень** із підметом у формі родового відмінка та числівниковим складеним присудком, співвідносним із предикатом кількості (Вихованець, 2017, с. 101); 5) **двоскладних речень** із підметом у формі кличного відмінка, що виражає значення акцентованого суб'єкта дії (стану) — потенційного виконавця дії чи носія стану (Вихованець, Городенська, 2004, с. 77; Вихованець, 2017, с. 108); 6) **двоскладних речень** із прислівниковим складеним присудком та інфінітивним підметом (Вихованець, 1993, с. 96). У зв'язку із цим розширенням зазнала змін класифікація **односкладних речень**. У ній виокремлено: 1) **односкладні дієслівні речення**, до яких зараховано безособові (одноособові), головний член яких виражений безособовими (одноособовими) дієсловами, сполукою інфінітива безособових дієслів та допоміжних фазових і модальних невластивих зв'язкових дієслів, предикативними формами на *но-*, *-то*, поєднаними із формами власних зв'язки *бути*; 2) **односкладні інфінітивні речення** із простим інфінітивним головним членом без частки *би* (*б*) і з нею та зі складеним інфінітивним головним членом, вираженим інфінітивом і допоміжними модальними словами та зв'язкою *бути* в певній формі; 3) **односкладні іменникові речення** із простим головним членом у формі називного відмінка, складеним головним членом, вираженим кількісно-іменниковою сполукою, та вокативні речення із простим головним членом у формі кличного відмінка; 4) **односкладні прислівникові речення** зі складеним головним прислівниковим членом (там само, с. 98—100).

15. Випрацював **теоретичні засади семантичного синтаксису** — нового напрямку в розвитку синтаксичної науки, що принципово відрізнялися від засад, що їх створили закордонні дослідники. Зокрема, він обґрунтував структуру семантично елементарного речення як сукупності одного предиката і набору непередикатних аргументів, зумовлених його значенням, виділив семантичні типи предикатів і непередикатних аргументів, сформував типи семантично елементарних речень із предикатами дії та предикатами стану (Вихованець, 1983, с. 25—98), запропонував типологію предикатів (предикатних синтаксем) елементарного речення, до якої зарахував предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати, предикати кількості, а також типологію субстанціональних (субстанційних) синтаксем, що охопила різновиди суб'єктної та об'єктної синтаксем, адре-

сатну, інструментальну, локативну синтаксеми, і вторинних предикатних синтаксем, серед яких темпоральна, причинова, цільова, допустова, умовна, відповідності / невідповідності та ін. (Вихованець 1992, с. 93—155). Його типологія предикатів, непередикатних і передикатних синтаксем відрізнялася від тих, що їх запропонували російські та європейські лінгвісти. У системі складного речення, подібно до простого, розмежував та послідовно використав формально елементарні складні речення і семантично елементарні складні речення, а також формально неелементарні складні речення і семантично неелементарні складні речення (Вихованець, 1993, с. 209—301).

16. Витлумачив **речення як основну та багатовимірну синтаксичну одиницю-конструкцію**, функціонування якої запропонував вивчати в чотирьох аспектах: 1) власне-синтаксичному; 2) семантико-синтаксичному; 3) власне-семантичному (глибинному синтаксичному); 4) власне-комунікативному (Вихованець, 1983, с. 7). Визначив завдання для кожного з них. Вивчення речення у **власне-синтаксичному** аспекті — це встановлення синтаксичних зв'язків і виділюваних на їхній основі членів речення — головних, другорядних та опосередкованих другорядних; у **семантико-синтаксичному** — це пізнання диференційних семантико-синтаксичних відношень і виділюваних на їхній основі синтаксем, що «відбивають специфіку з'єднання змісту і форми компонентів у конкретній мові»; у **власне-семантичному** — це виокремлення компонентів-семантем, до яких належать семантичні предикати і залежні від них аргументи (непередикатні імена); у **власне-комунікативному** — це функціонування речення в тексті, тобто його актуальне членування (там само, с. 7—8). Відповідно розмежував чотири структури речення: формально-граматичну (власне-синтаксичну, поверхневу), семантико-синтаксичну, власне-семантичну (глибинну) та власне-комунікативну, кожна з яких була об'єктом дослідження учнів та послідовників І.Р. Вихованця. Та найширше, найдокладніше, найглибше у 80—90-х роках ХХ ст. було досліджено семантико-синтаксичну структуру речень з усіма типами семантичних предикатів.

17. Створив логічно впорядковану **класифікацію складнопідрядних речень**, у якій за диференційними формально-синтаксичними та семантико-синтаксичними ознаками (характером підрядного зв'язку, специфікою засобів вираження підрядного зв'язку та сукупністю семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами) виокремив: 1) **складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами** (часові, причинові, мети, умови, допустові, наслідкові, порівняльні, місця (у яких підрядна частина приєднана до головної за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки* та ін.), відповідності); 2) **складнопідрядні речення із прислівними підрядними частинами**: а) зумовленими валентністю предиката головної частини (з'ясувально-об'єктні, порівняльно-об'єктні, локативні придієслівні, сформовані дієсловами просторового поширення та дієсловами руху); б) валентно не зумовленою приіменниковою атрибутивною частиною; 3) **складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу** симетричної та асиметричної структури; 4) **складнопідрядні речення з підрядною супровідною частиною** (Вихованець, 1993, с. 313—340).

18. Для складносурядних речень визнав таку формальну ознаку, як сполучниковий і безсполучниковий зв'язок предикативних частин, що послугувало підставою виокремити сполучникові і безсполучникові складносурядні речення (там само, с. 301—306). За здатністю виражати / не виражати семантико-синтаксичне відношення між сурядними частинами сполучникові складносурядні речення поділив на **речення з асемантичними єднальними сполучниками**, які лише поєднують сурядні частини, указуючи на часові, причиново-наслідкові та умовно-наслідкові відношення, і **складносурядні речення із семантичними сполучниками** (зіставними, протиставними, розділовими, приєднувальними та градаційними) (там само, с. 301—304).

19. Сформував на синтаксичних засадах **словотвірні категорії іменників і прикметників**. Словотвірні категорії суфіксальних іменників уgruntував на структурах реченнєвого плану — різних типах семантично елементарних речень (словотвірні категорії непередикатного характеру суб'єкта дії, суб'єкта стану, знаряддя дії (інструменталія), локатива), та на структурах плану словосполучення, утворених з аргумента і супровідного предиката (словотвірні категорії супровідно-передикатного характеру: збільшеності, зменшеності, збірності, одиничності) (Вихованець, 2017, с. 190—195). Словотвірні категорії похідних прикметників визнав наслідком модифікації (конкретизації) та заступання прикметниковими суфіксами і префіксами предикатних знаків (супровідних предикатів), серед яких словотвірна категорія недостатнього ступеня вияву ознаки, словотвірна категорія надмірної інтенсивності ознаки, словотвірна категорія суб'єктивної оцінки якості, словотвірна категорія протилежності. Крім них, виокремив прикметникову словотвірну категорію морфологічної ад'єктивації, самостійні суфікси, префікси-прийменники і суфікси якої морфологічно оформляють ад'єктивну синтаксичну транспозицію. Для префіксально-суфіксальних прикметників, утворених унаслідок такої синтаксико-словотвірної транспозиції, сформував п'ять словотвірних категорій: категорію присвійності, категорію локативної атрибутивності, категорію темпоральної атрибутивності, категорію порядковості, категорію ад'єктивної синтаксичної деривації. Із прикметниковим словотвором пов'язав міжрівневу (морфолого-синтаксико-словотвірну) категорію ступенів порівняння прикметників (Вихованець, 2005, с. 130—134; Вихованець, 2017, с. 276—283).

20. Зініціював формування на нових функційних засадах окремого напрямку — **граматичної лексикографії**, випрацював концепцію граматичного словника української мови, яку апробував на матеріалі прийменників (Вихованець, 2004, с. 30—36). Її використано для укладання граматичного словника сполучників (Городенська, 2007).

Це зовсім не повний перелік нових розв'язань проблем граматики, запропонованих наукових ідей, створених концепцій та класифікацій. Проте незаперечним є одне: усі зреферовані проблеми та ідеї, концепції та класифікації були спрямовані на те, аби поставити суперечливо чи непослідовно потрактовані у традиційній українській граматиці питання та проблеми на чіткішу **логічну основу**, послідовно застосувати **нові засадничі критерії**, створити **несуперечливу граматичну теорію**. Іван Романович Вихованець досяг

цієї мети. Тому в українському мовознавстві вважаємо його граматистом-теоретиком і граматистом-новатором, одним із найвидатніших українських граматистів II половини XX — початку XXI ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І.Р. (1980). *При́йменникова система української мови*. Київ: Наукова думка.
- Вихованець І.Р. (1983). Семантична структура елементарного речення. Семантична структура складного речення. І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський, *Семантико-синтаксична структура речення* (с. 25—98). Київ: Наукова думка.
- Вихованець І.Р. (1987). *Система відмінків української мови*. Київ: Наукова думка.
- Вихованець І.Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.
- Вихованець І.Р. (1992). *Нариси з функціонального синтаксису*. Київ: Наукова думка.
- Вихованець І.Р. (1993). *Граматика української мови. Синтаксис*. Київ: Либідь.
- Вихованець І. Р. (1996). Принципи категорійної граматики української мови. *III Міжнародний конгрес україністів* (26—29 серпня 1996 р.). *Мовознавство* (с. 177—181). Харків.
- Вихованець І. (2002). Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні між-рівневі? *Актуальні проблеми українського словотвору* (с. 13—18). Івано-Франківськ: Плай.
- Вихованець І. (2004). Концепція «Граматичного словника української мови (При́йменники)». *Українська мова*, 3, 30—36.
- Вихованець І., Городенська К. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ: Універс. вид-во «Пульсари».
- Вихованець І. (2005). Словотвірні категорії прикметника в сучасній українській мові. *Лінгвістика*, 1, 130—134. Херсон: Вид-во ХДУ.
- Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. (2017). *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Городенська К. (2007). *Граматичний словник української мови. Сполучники*. Херсон: Вид-во ХДУ.

Статтю отримано 01.12.2025

REFERENCES

- Horodenska, K. (2007). *Grammar Distionary of the Ukrainian language. Conjunctions*. Kher-son: Vyd-vo KhDU (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1980). *Pronunciation system of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1983). Semantic structure of elementary sentence. Semantic structure of complex sentence. I.R. Vykhovanets, K.H. Horodenska, V.M. Rusanivskyi, *Semantic-syntactic structure of sentence* (pp. 25—98). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1987). *System of cases of Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1988). *Parts of speech in the semantic-grammatical aspect*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1992). *Essays of the functional syntax of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1993). *Grammar of the Ukrainian language. Syntax*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1996). Principles of categorical grammar of the Ukrainian language. *III International Congress of Ukrainianists* (August 26—29, 1996). *Movoznavstvo* (pp. 177—181). Kharkiv (in Ukrainian).

- Vykhovanets, I.R. (2002). Morphological categories? Word building? Or grammatical inter-level? *Current issues in Ukrainian word formation* (pp. 13—18). Ivano-Frankivsk: Plai (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I. (2004). Concept of the “Grammatical Dictionary of the Ukrainian language (Prepositions)”. *Ukrainian language*, 3, 30—36 (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I., & Horodenska, K. (2004). *Theoretical morphology of the Ukrainian language*. Kyiv: Univers. vyd-vo “Pulsary” (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I. (2005). Word-forming adjective categories in the modern Ukrainian language. *Linguistics*, 1, 130—134. Kherson: Vyd-vo KhDU (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., & Sokolova, S.O. (2017). *Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Received 01.12.2025

Kateryna Horodenska, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Head in the Department of Grammar and Scientific Terminology
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: k.horodenska70@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

GRAMMATICAL THEORY OF I.R. VYKHOVANETS: TRADITION AND INNOVATION

The article describes the innovative ideas of Ivan Vykhovanets, which served as a theoretical and methodological basis for the creation of functional and functional-categorical grammar of the Ukrainian language. The main manifestations of innovation are systematized in its three subsystems, namely functional morphology, functional syntax, and functional word formation.

The developed semantic and syntactic classifications of parts of speech, functional words-morphemes and words-sentences, grammatical (morphological and word-formation) categories, simple two-syllable and one-syllable, complex and compound sentences were evaluated. The novelty of the interpretation of the category of case and the hierarchy of cases in the Ukrainian language, the author's interpretations of traditional grammatical categories of the verb (type, mood, transitivity/intransitivity, state) are clarified. Such a significant change is highlighted as the adjustment of the paradigm of passive constructions, from which Ivan Vykhovanets removed sentences with a predicate expressed by an imperfective verb with the postfix *-ся*, since in the syntactic system of the Ukrainian language such passive constructions, in contrast to other Slavic languages, have ended up on the extreme periphery.

A logically ordered four-component composition of verbal formations united by the concept of “verbal lexeme” is presented, and the removal of the adverb from the five-component traditional composition is motivated.

The advantages of a well-founded three-stage transposition of parts of speech over traditional interpart-of-speech transitions are noted.

The significant contribution of Ivan Vykhovanets to the development of the theory of syntactic relations, the formation of the foundations of semantic syntax, the creation of the concept of a sentence as a multidimensional syntactic unit-construction, and the syntactic interpretation of word-forming categories of nouns, adjectives, and verbs is highlighted.

Keywords: *grammatical theory, innovation, functional approach, semantic-syntactic approach, functional grammar, functional-categorical grammar, grammatical categories, word-formation categories, semantic syntax, grammatical lexicography.*